

ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΟΛΙΤΗ ΣΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟ

ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΤΑΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ

ΑΘ. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

Λέγεται ότι στην εποχή μας έχει κλονισθεί η πίστη στο Θεό. Η αλήθεια είναι ότι δεν είναι τόσο η πίστη στο Θεό, όσο η πίστη στον άνθρωπο που έχει κλονισθεί. Η ειδωλολατρεία του κρατικού γιγαντισμού, οι ομοιομορφοποιητικοί δογματισμοί, οι πατερναλιστικοί θεσμοί και η αδυναμία του κοινωνικού λόγου να δώσει λύση στα προβλήματα είχαν ως αποτέλεσμα την αποστέωση της υπαρξιακής του υπόστασης, την αποχύμωση του ψυχικού του βίου και την υποβάθμιση της ηθικής του αξίας. Μονάδα στα πλαίσια των κοινωνικών σχηματισμών, γνωρίζει μια ζωή απρόσωπη, δημοσιοποιημένη και αλλοτριωμένη. Χωρίς αυτονομία και κατά συνέπεια χωρίς αυτοευθύνη κινδυνεύει να χάσει την ηθική του ελευθερία. Όσο αυξάνεται η προσοχή για τα προβλήματα της κοινωνίας, τόσο μικραίνει το ενδιαφέρον για τα προβλήματα του ανθρώπου. Η «ανθρωπότητα» γίνεται ανταγωνιστής του ανθρώπου!

Από τη δεκαετία του '70, και αποφασιστικότερα μετά τις καθεστωτικές μεταβολές στην Ανατολική Ευρώπη και στα Βαλκάνια, συντελείται μια αθόρυβη αλλά επαναστατική στροφή εις αναζήτηση του χαμένου ανθρώπου. Τη στροφή αυτή έκανε πλέον αισθητή η αποτυχία των ερμηνευτικών ή κανονιστικών κοινωνικοφιλοσοφικών συστημάτων της ανθρώπινης συμβίωσης, η συνειδητοποίηση των ορίων και της ποιότητας της ακολουθούμενης μονοδιάστατης ανάπτυξης, ο πίθος των Δαναΐδων της φρενήρους υπερκατανάλωσης, το δέος μπροστά στον ξαφνικό οικολογικό κίνδυνο του πλανήτη, και προπαντός, το λυκόφως των εις -ισμός ειδώλων. Ανοίχθηκε το κουτί της Πανδώρας, από το οποίο βγήκαν οι ιδεολογίες και οι ουτοπίες γυμνές...

Ίσως η στροφή αυτή να σημαδεύει την απαρχή της μετάβασης από την προϊστορία στην ιστορία. Εισερχόμαστε στον 21ο αιώνα. Διαμορφώνονται συνθήκες μιας νέας εποχής. Δεν είναι μελλοντολογία. Είναι η προέκταση μιας προσδοκίας. Όσα πρόκειται να εκθέσω, την ώρα, που επιπολάζουν παροξυσμοί και τραχύτητες στο δημόσιο και το διεθνή βίο, μοιάζουν παράδοξα. Φαίνονται να είναι περισσότερο *rium desiderium* παρά βεβαιότητα νομοτελειακών εξελίξεων. Κι όμως υπάρχουν μηνύματα που υπόσχονται, ή τουλάχιστον ευνοούν τους οραματισμούς. Ο Victor Hugo, έλεγε, δεν υπάρχει τίποτε όπως το όνειρο για να δημιουργήσεις το μέλλον. Κάποτε πρέπει να διορθώσουμε και το Σολωμό. Πιο πολύ με όνειρο και λιγότερο με λογισμό. Διαγράφεται τώρα η τάση απελευθέρωσης του ανθρώπου από τους μύθους και τις μαγείες, από τις τυραννίες του δόγματος, από τις αξιολογικές

μονοκαλλιέργειες, που οδηγούσαν στην ισοπέδωση και τον διανοητικό ολοκληρωτισμό. Πρόκειται ουσιαστικά για μηνύματα απελευθέρωσης της ανθρώπινης συνείδησης. Είναι ίσως η πρώτη επανάσταση που δεν έχει φορέα και εκφραστή μια τάξη, και που δεν έχει στόχο τη νομιμοποίηση μιας τάξης ή τη στήριξη της κυριαρχίας μιας τάξης πάνω στην άλλη.

Είτε ως οιονεί θρησκευτικό θέσφατο, προϊόν του ανθρώπου του «ενός βιβλίου», όπως θάλεγε ο Θωμάς Ακουϊνάτος, είτε ως μονοσήμαντο σύστημα ταξικών συνταγών και οικονομικών στόχων με το μανδύα ενός πολιτικού πιστεύω και μιας φιλοσοφικής αναζήτησης, ο δογματισμός στάθηκε ο αποκλεισμός της ανθρώπινης σκέψης, μέσα στη στασιμότητα της οποίας είχαν αδρανοποιηθεί οι άπειρες δυνατότητές της. Ο δογματισμός, πολιτικός, οικονομικός, κοινωνικός ή ηθικός, συνίσταται στην επιβολή ενός γνωσιολογικού μονοθεϊσμού, στη στράτευση σε μια αλήθεια, αξιωματική και αμετάκλητη, που δεν υπόκειται σε συζήτηση. Το δόγμα προσφέρει εκείνο που η αλήθεια δε μπορεί να προσφέρει: την άνεση. Για το δογματισμό ο διάλογος γίνεται μονόλογος. Είναι μόνο για να πεις, αλλ' όχι να διευκολύνεις τον άλλο να πει. Πρόκειται για «αλήθεια» οιονεί εξ αποκαλύψεως, όπως θα την αποκαλούσε ο Chesterton, ή για μια ρητή απαγόρευση να σκέφτεσαι, όπως θέλει ο Ludwig Feuerbach. Η ανελαστικότητα του δόγματος συμπιέζει εκρηκτικά τις ιδέες η μετατρέπει πολλές φορές τις κοινωνίες σε σαρκοβόρες. Όλες οι γνωστές επαναστάσεις υπηρέτησαν μια μόνο πλευρά από τις πλευρές με τις οποίες μετείχε ο άνθρωπος στην κοινωνική συμβίωση. Μια πλευρά του ανθρώπου, αλλ' όχι τον άνθρωπο ως ολότητα.

Κατά τον ίδιο τρόπο, επί δύο τουλάχιστον αιώνες, οι ιδεολογίες υπέτασσαν τους ανθρώπους σε μια δέσμη ιδεών, επιλεγμένων να ανταποκρίνονται σε ορισμένο στόχο. Είτε ως κατασκευή μέλλοντος είτε ως νοσταλγία του παρελθόντος, οι ιδεολογίες και ουτοπίες φαίνεται, προς το παρόν τουλάχιστον, να έχουν χρεωκοπήσει, αν όχι από της εποχής που διακήρυξε το θάνατό τους ο Daniel Bell, τουλάχιστον από της αποτυχίας του κόσμου που οικοδομούσαν. Χαρακτηριστικό τους είναι ότι οι ιδεολογίες δεν έχουν αυτονομία. Δεν υπάρχει ιδεολογία χωρίς την αντίθετή της ιδεολογία. Κάθε μια, για να υποστασιοποιηθεί και να αυτοπροσδιορισθεί, χρειάζεται έναν εχθρό και πολλές δαιμονοποιήσεις. Ιστορικά οι ιδεολογίες έβλαψαν με το φανατισμό που προκαλεί ο χαρακτήρας της καθολικότητάς τους και με την αυθεντικότητα, με την οποία η συστηματοποίησή τους παροτρύνει την καταπολέμηση κάθε αντίστασης, ανθρώπου ή πραγμάτων.

Μια μακρά ιστορική πορεία δείχνει πώς μπορεί να καταλήξει στη διαγραφόμενη εξέλιξη.

Από τον υπήκοο στον πολίτη, από τον πολίτη στον εργαζόμενο, από τον εργαζόμενο στον άνθρωπο. Από τον homo religiosus στο homo moralis, στο homo economicus, στο homo politicus και τελευταία στο homo humanitarius. Στο τέρμα της πορείας αυτής φαίνεται να ανακαλύπτεται ο άνθρωπος ως σύνθεση λόγου και αισθήματος, όχι μόνο ως πολιτικού, αλλά και κοινωνικού και συνειδησιακού όντος. Σ' αντίθεση με τη σχολή του φυσικού δικαίου που αναγνωρίζει την αξία του αν-

θρώπου *in abstracto*, η νέα αυτή αντίληψη τείνει να συλλάβει τον άνθρωπο *in concreto*. Όχι μόνο τον ελάχιστο κοινό παρονομαστή των ανθρώπων αλλά και τον μη κοινό αριθμητή άνθρωπο. Αυτή η *in concreto* σύλληψη υπερβαίνει τη μαρξική αντίληψη, εφ' όσον συλλαμβάνει τον άνθρωπο με βάση όχι το κοινωνικο-οικονομικό του *status*, αλλά και τις διασυνειδησιακές του σχέσεις, και είναι πιο κοντά σε μια ιδιότυπη περσοναλιστική φιλοσοφία.

Αν κατά τον Max Weber η κοινωνία πορεύεται από τη μύθο και τη μαγεία στον ορθολογισμό, αυτό δε σημαίνει πως πρέπει να καταλήγει σε ιδανικούς τύπους, όπου οι άνθρωποι θα στερούνται των ιδιαιτεροτήτων και των διαφορών τους. Ναι μεν κοινή η λογική τους υπόσταση, αλλά χωριστή, δική τους η συνείδηση, δικά τους τα αισθήματα και δικά τους τα πνευματικά ενδιαφέροντα. Στις βεμπεριανές αναλύσεις φαίνεται ότι η μαγεία και ο μύθος τελειώνουν με τον ορθολογισμό. Μήπως όμως δεν είναι ή δεν κατάντησε μαγεία, εκτός από τη μαγεία του μεταφυσικού, και η μαγεία του λόγου και η μαγεία των ιδεολογιών και ουτοπιών, που φαίνεται να εγκαταλείπονται; Ο ορθολογισμός ως αξία του δυτικού πολιτισμού προορίστηκε να στηρίξει οικονομικές διεκδικήσεις είτε μιας άρχουσας τάξης είτε της κρατικής αναπτυξιακής πολιτικής. Το ίδιο και οι πολιτικές φιλοσοφίες, που αναπτύχθηκαν παράλληλα —φιλελευθερισμός, σοσιαλισμός— είχαν ως βάση κατ' έσοχόν οικονομικά κίνητρα. Το ίδιο και η σύλληψη του ανθρώπου ως πολίτη πρώτα, ως εργαζόμενου μετά. Η υπέρβαση των φιλοσοφιών αυτών, επομένως, και της αντίληψης αυτής περί του ανθρώπου, συνδέεται ίσως με την υπέρβαση της οικονομίας ως μόνου εργαλείου για την επίτευξη της ανθρώπινης ευημερίας. Δεν είναι αμέτοχη στην ευθύνη αυτή και η ενδημική οικονομική κρίση, η αδυναμία οργανικής λύσης στις οξείες κοινωνικές ανισότητες, η φύση και τα όρια της επιδιωκόμενης οικονομικής ανάπτυξης, ακόμη και ο αιφνιδιασμός της οικολογικής κρίσης, όπως μνημονεύθηκε πιο πάνω.

Η διαμορφούμενη τώρα τάση είναι όχι πια υπήκοος στα ποικίλα κανονιστικά συστήματα των κοινωνικών μορφωμάτων, ούτε πολίτης, δηλαδή απλό άθροισμα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων έναντι του κράτους, ούτε εργαζόμενος απλώς, δηλαδή αντικείμενο πατερναλιστικής κοινωνικής προστασίας, χωρίς αυτοευθύνη και ελευθερία. Το τέλος των δογμάτων, των ιδεολογιών και του ορθολογικού μονοθεϊσμού δεν προκύπτει ως επιλογή, αλλά ως ανάγκη, από τη στιγμή που τα «κλασσικά» δόγματα φάνηκαν ανεπαρκή για να δώσουν λύσεις, όπως ειπώθηκε κιόλας. Το *post moderne* είναι πολυσυλλεκτικό: ο άνθρωπος ως σύνθεση. *Status mixtus* αντί των *status positivus, negativus, activus*. Η τάση προς την ανασύνθεση του ανθρώπου, που σημαίνει ταυτόχρονα προς την αυτονόμηση και διαφοροποίησή του, είναι μια πορεία από την αδιαφοροποίητη ομοιογένεια στη διαφοροποιούμενη ετερογένεια, καθώς θα έλεγε ο Herbert Spencer.

Η απελευθέρωση της σκέψης και της πράξης από τους άκαμπτους δογματισμούς και τις ιδεολογικές μονοκαλλιέργειες οδηγεί στην προώθηση ενός πολύμορφου απελευθερωτικού έργου. Διαφαίνεται ένα κίνημα απελευθέρωσης, που θα αποβλέπει όχι στον άνθρωπο της επιτυχίας αλλά στην επιτυχία του ανθρώπου. Σ' αυτή την κίνηση υπάρχει ίσως μια μόνη αναδρομική φορά. Παλιά στην Αρχαία

Ελλάδα: η γνώση του εαυτού μας. Στο χριστιανισμό: η σωτηρία του εαυτού μας. Στον 20ό αιώνα: η ευημερία του εαυτού μας. Μόνη θεμιτή επιστροφή στην Αρχαία Ελλάδα: η γνώση του εαυτού μας.

Πρώτη ουσιώδης απελευθερωτική διαδικασία, που έχει κιόλας τεθεί σε κίνηση, είναι η απελευθέρωση του ανθρώπου από τον ασφυκτικό εναγκαλισμό του υπερτροφικού κεντρικού κράτους και από τη συναφή απόλυτη εξάρτηση από τα ποικίλα ογκώδη συλλογικά μορφώματα, στα οποία εντασσόταν αναγκαστικά, και τα οποία του αφαιρούσαν τελικά αυτονομία και ευθύνη και έτσι του αρνιόταν την ηθική ελευθερία. Χωρίς να αναιρείται ο γενικός ρόλος του κράτους, αυξάνεται η τάση απαλλαγής από τη μεταφυσική των ολοτήτων και δημιουργείται η ανάγκη της αποκέντρωσης της συγκεντρωτικής εξουσίας και της διασποράς της. Αντιεξουσία στην εξουσία και αντιδύναμη στη δύναμη. Αλληλοϊσορρόπηση αντί επιβολής της ισορροπίας μονομερώς άνωθεν. Υψώνεται μια φιλοδοξία για να αντιδρά στη φιλοδοξία, όπως παλιά συνιστούσε ο Πρόεδρος των ΗΠΑ James Madison. Γενικεύεται παράλληλα ο έλεγχος της εξουσίας, που επεκτείνεται και στη βιομηχανική κοινωνία και στις επιχειρήσεις και στις τράπεζες και στους εκπαιδευτικούς οργανισμούς και στις κοινωνικοπολιτικές οργανώσεις και στο συνδικαλισμό και στο μονοπώλιο της γνώσης, που αποτελεί ίσως τον μεγαλύτερο κίνδυνο της ανθρώπινης ελευθερίας. Αυτός ο έλεγχος της κεντρικής εξουσίας από τις επιμέρους οντότητες και ο αλληλοέλεγχος αποτελεί ίσως το νέο νόημα της διάκρισης των λειτουργιών του Αριστοτέλη και του Montesquieu.

Το πλαίσιο λειτουργίας, που χαρακτηρίζεται από τις νέες τάσεις, στηρίζεται στη μεγαλύτερη δυνατή αποκέντρωση αποφάσεων, στη διασπορά της ενιαίας εξουσίας γεωγραφικά ή λειτουργικά και στην εξασφάλιση όρων ανταγωνιστικής σχέσης μεταξύ τους. Το πιο σημαντικό είναι ότι προτιμώνται τώρα οι μικρές κοινωνικές ομάδες, όπου η συμμετοχή του ανθρώπου είναι πιο προσωπική, πιο αυθόρμητη, πιο συναισθηματική. Τίθεται ίσως έτσι τέρμα στον «κοινωνικό αποκλεισμό», για τον οποίο μας μιλεί τόσο πειστικά στο βιβλίο του «η αποκλεισμένη κοινωνία» ο Michel Crozier. Κύριο χαρακτηριστικό της νέας κοινωνικής συγκρότησης είναι η βαθμιαία χειραφέτησή της από τη συγκεντρωτική εξουσία. Στο πλαίσιο της μακροδημοκρατίας υπάρχει τάση να ευδοκιμούν τώρα και να προάγονται οι μικροδημοκράτες και αντί των μακροαποφάσεων οι μικροαποφάσεις. Η θέληση να μετέχεις, αντί να αντιπροσωπεύεις, να θεμελιώνεις το μέλλον αντί να το υφίστασαι. Εξ ου και οι θεωρίες περί του τέλους των πολιτικών κομμάτων, που πριν από λίγο ακόμη εθεωρούντο και ήσαν η πανάκεια για τη δημοκρατία.

Δεύτερη θεμελιώδης συνέπεια της απαλλαγής από το δεσμευτικό δόγμα και την υποταγή σε υπερκείμενες ενότητες, είναι η γενίκευση και ενθάρρυνση του δικαιώματος της αυθυπαρξίας των κάθε λογής μειονοτήτων, εθνικών, θρησκευτικών, φυλετικών, γλωσσικών κ.λπ. Παριστάμεθα σήμερα μάρτυρες ενός ευρύτατου και ανέλεγκτου κινήματος ομοιογενών ομάδων, που διεκδικούν εθνική αυτοδιάθεση, ακόμη και απόσχιση από την μακρομονάδα, στην οποία έχουν στεγασθεί. Τα κινήματα αυτά παίρνουν σήμερα συγκλονιστική μορφή, απειλούν με πραγματική διάσπαση την ανθρώπινη συμβίωση και τείνουν να συμπίεσουν το κράτος στο μέγεθος της αρχαίας «πόλης».

Η διεθνής έννομη τάξη είχε μέχρι τούδε αναγνωρίσει ως ανθρώπινο δικαίωμα το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης, προκειμένου περί των άλλοτε αποικιών· αλλ' ούτε τη γενίκευσή του δεχόταν, ούτε πολύ περισσότερο ευλογούσε το εμφανιζόμενο έντονα σήμερα δικαίωμα της απόσχισης. Η ισορροπία έχει διαταραχθεί και οι συντελούμενες σε πολλά μέρη της γης αιματηρές συγκρούσεις θέτουν επιτακτικά την ανάγκη της συλλογικής αντιμετώπισης του φαινομένου μέχρις ότου ίσως βρεθούμε μπροστά σε μια νέα τάξη διεθνούς συμβίωσης.

Τρίτη, συναφής άλλωστε προς την προηγούμενη, συνέπεια, είναι το ενταθέν κίνημα του αντιεξισωτισμού και του δικαιώματος στη διαφορά.

Η αρχή της ισότητας, προϊόν του φυσικού δικαίου και του χριστιανισμού, πραγματώνεται ως *νομική ισότητα* με τη Γαλλική και Αμερικανική επανάσταση, η οποία θεσπίζει την πρώτη γενιά των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Μετά τα μέσα του 19ου αιώνα και την απαρχή της δεύτερης γενιάς των θεμελιωδών δικαιωμάτων αξιώνεται η *ουσιαστική ισότητα*. Η πρώτη, ως ισότητα ενώπιον του νόμου, απαιτούσε από το νομικό κράτος να απαγορεύει και στον πλούσιο και στον φτωχό να απαιτούν ή να κοιμούνται κάτω από μια γέφυρα, όπως έλεγε ο Anatole France· η δεύτερη, ως ισότητα ενώπιον της κοινωνίας, απαιτούσε την υπέρβαση των οικονομικών-κοινωνικών διαφορών από το κοινωνικό κράτος. Αλλά κίνημα ισότητας δεν σημαίνει κίνημα εξισωτισμού. Το κράτος δεν μπορεί να γίνει μηχανή ισοπέδωσης και αποσόβησης ή απόσβεσης φιλοδοξιών. Σήμερα το αίτημα είναι κοντά στην αναγνώριση της ηθικής έννοιας της ισότητας και αναγνώριση του δικαιώματος στη διαφορά, που επιδώκει όχι απλώς την ίση νομική και ουσιαστική μεταχείριση, αλλά μια δυναμική προστασία και ανάπτυξη των ιδιαιτεροτήτων του ανθρώπου. Ο Auguste Comte το είχε διαισθανθεί, όταν όριζε την ισότητα ως την δεκτικότητα όλων στην ανισότητα. Πέρα από την αριθμητική, ζητείται η πλατωνική, γεωμετρική ισότητα, που προωθεί τις αξίες προαγωγής των ανθρωπίνων ιδιαιτεροτήτων εναντίον οποιασδήποτε προκρουστικής ισοπεδωτικής μεταχείρισης. Το δικαίωμα στη διαφορά δεν απαιτεί απλώς ένα μίνιμουμ πολιτιστικής συμπεριφοράς με βάση την ηθική, την εργασία, την ευθύνη, τις επιδιώξεις, αλλ' ένα maximum συμπεριφοράς, που θα εξασφαλίζει τις κρατικές παροχές και την αναγνώριση ανάλογα με τις ανάγκες και τα προσόντα του ψυχοπνευματικού ανθρώπινου κόσμου και θα οδηγεί στην αξιοκρατία. Καθένας λογοδοτεί στον εαυτό του για τις επιλογές του.

Η αντιεξισωτική τάση γεννήθηκε στη Γαλλία τη δεκαετία του '70. Ξεκίνησε από το «μεθοδολογικό εξισωτισμό» του Raymond Boudon (*Effets pervers et ordre social*, 1977) και ουσιαστικά ήταν κίνημα επιστροφής στον ατομικισμό εναντίον του στρουκτουραλισμού και του ανέλεγκτου εξισωτισμού. Η σημερινή ωστόσο τάση είναι κάτι περισσότερο. Όχι επιστροφή στον ατομικισμό, αλλά στον άνθρωπο, που σημαίνει και επιστροφή στην ανθρώπινη αλληλεγγύη, στηριζόμενη σε ηθικούς κανόνες, που θα τείνουν να διαμορφώσουν την ανθρώπινη συμβίωση κατά τους νόμους δομής και λειτουργίας της *Gemeinschaft* και όχι της *Gesellschaft*, για να θυμηθούμε τον Ferdinand Tönnies. Το κίνημα αυτό υποστηρίζεται από διανοούμενους ποικίλου πολιτικού χρωματισμού, από τους καλούμενους "nouveaux philosophes" αλλά και από τους nouveaux économistes, από τους διανοούμενους του

αριστερού χώρου, αλλά και από ουδέτερους.

Αλλ' η αντιδογματική επανάσταση έχει ως *τέταρτη* συνέπεια, τον περιορισμό της παντοδυναμίας της *πλειοψηφίας*. Η σύγχρονη πρόκληση της δημοκρατίας είναι ο σεβασμός των δικαιωμάτων της μειοψηφίας. Η δικτατορία μιας πλειοψηφίας είναι εξ ίσου απεχθής, όπως κάθε δικτατορία. Πολύ ορθά είχε παρατηρήσει ο Θεόδωρος Ρούζβελτ ότι «η μειοψηφία δεν έχει δικαίωμα να παρακωλύει την πλειοψηφία, όπως και η πλειοψηφία δεν έχει δικαίωμα να δυναστεύει την μειοψηφία». Το κράτος δε μπορεί να είναι αιχμάλωτο μιας απεριόριστης ανθρώπινης θέλησης των πολλών, ούτε και να χρησιμοποιείται από αυτή ως όργανο ελέγχου.

Οι κανόνες αυτοί δεν ισχύουν μόνο για τη λειτουργία των κρατικών οργάνων. Ισχύουν και για τη λειτουργία των κομμάτων, όπου διαμορφώνεται τώρα η επιδίωξη της θεσμοποίησης των τάσεων και εξομοίωσής τους προς το πρότυπο του Κοινοβουλίου.

Βασικής σημασίας εξ άλλου συνέπεια είναι *πέμπτον* το αίτημα της ελευθέρωσης του ανθρώπου από τη *δημοσιοποίηση και κοινωνικοποίηση του εσωτερικού κόσμου και της ιδιωτικής ζωής*, από την αλλοτρίωση και το άδειασμα της ανθρώπινης εσωτερικότητας και την ερήμωσή της, τη μεγαλύτερη πτώχευση που γνώρισε ο κόσμος. Δηλαδή αναπροσωποποίηση του ανθρώπου. Η αποκρατικοποίηση του ιδιωτικού βίου, η πλατωνική «ιδίωσις» και η αποκατάσταση της *dignitas civium*, όπως την αποκαλεί ο *Κικέρων*, είναι ουσιώδης όρος της ελευθερίας. Όπως γράφει στο βιβλίο του "Privacy and Freedom" ο A.F. Westin, ο ιδιωτικός βίος είναι το κέντρο της ελευθερίας. Υπό τις σημερινές συνθήκες και ιδιαίτερα της τεχνικής, ο ιδιωτικός βίος είναι έρμαιο του κράτους, του κοινού πολίτη και του τύπου. Την ένταση αυτής της εισβολής περιγράφει ο καθηγητής Waline. «Τι μπορούμε να κρύψουμε από το κράτος;» ρωτάει. Και γράφει: «Με τις έρευνες της αστυνομίας, το κράτος μπορεί να μάθει την ιδιωτική μας ζωή και τη συμπεριφορά μας. Με την εφορία γνωρίζει την περιουσία μας, τα έσοδα, τις δαπάνες μας. Με τους δικαστές του πληροφορείται τις διαφορές που χωρίζουν τις οικογένειες. Με τους γιατρούς του, στρατού ή των κρατικών νοσοκομείων, μαθαίνει όλες τις βιολογικές ατέλειές μας. Οι καθηγητές γνωρίζουν την ευφυΐα και την ψυχή των παιδιών μας, πολλές φορές μάλιστα καλύτερα από τους ίδιους τους γονείς. Δεν αποκρύπτονται ούτε οι πιο οικείες τηλεφωνικές επικοινωνίες, που παύουν να είναι για το κράτος μυστικό. Τι τρομερό φάκελλο θα μπορούσε να καταρτίσει για τον καθένα μας!».

Η πρόοδος της τεχνολογίας, εξ άλλου, υποτίθεται ότι έρχεται να απαλλάξει τον άνθρωπο από πολλές δουλείες, φέρνει μαζί της νέες μορφές εισβολής στο θεωρούμενο άβατο της προσωπικότητας. Η ηλεκτρονική πρόοδος έχει μηδενίσει τις δυνατότητες της ανθρώπινης αντίστασης όσον αφορά στην κατοχύρωση του ιδιωτικού βίου. Το παραβολικό μικρόφωνο με ακτίνες laser, η οπτικοακουστική κατασκοπεία, οι μικροφωτογραφίες, η φωτογράφιση με μηχανές, που κρύβονται σ' ένα διαμέρισμα και τίθενται σε λειτουργία με ηλεκτρονικό κύμα ή αυτόματα με μια λάμπα σ' ένα συρτάρι καθώς και η συγκέντρωση με τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές, ταξινόμηση και αξιοποίηση τεραστίου αριθμού πληροφοριών, αποτελούν θανάσιμες απειλές της ελευθερίας. Στο ίδιο πλαίσιο παραβίασης του άβατου του

προσώπου ανήκει η από μέρους του κράτους αξίωση παροχής πληροφοριών για πιστοποιητικά, ταυτότητα, ο εξαναγκασμός σε αποκάλυψη των πολιτικών φρονημάτων ή των θρησκευτικών πεποιθήσεων ή και η άρνηση στο άτομο του δικαιώματος σιωπής, το οποίο είχε στην αρχαία Ελλάδα αναγνωρισθεί ως ατομικό δικαίωμα.

Η απαλλαγή από τις συνέπειες του δογματισμού και η έκδηλη ανάγκη προστασίας της ανθρώπινης ελευθερίας κάνουν επιτακτική την ανάγκη θέσπισης δικαίου του ιδιωτικού βίου (right of privacy). Θα χρειασθούν γι' αυτό τεχνικά μέσα για την αποτελεσματική εφαρμογή του και διαρκής διακομματική και διακρατική συνεργασία.

Ο αυταρχισμός, δηλαδή η ανέλεγκτη άσκηση της κρατικής εξουσίας, είναι ένα άλλο φαινόμενο, που απειλεί την αυθυπαρξία του ιδιωτικού βίου. Όμως στην περίπτωση αυτή ο μόνος περιορισμός, που αισθάνεται ο ελεύθερος άνθρωπος, είναι το λεξικό. Αλλά και αυτό το λεξικό το περιορίζει ο αυταρχισμός, όταν γίνεται ολοκληρωτισμός, γιατί επιβάλλει υποχρεωτικό τρόπο σκέψης, όπως υπαγορεύεται από το κέντρο της εξουσίας. Αν στον απλό αυταρχισμό δεν είσαι ελεύθερος να εκφράσεις τις σκέψεις σου, στον ολοκληρωτισμό δεν είσαι ελεύθερος να σκεφθείς. Η μορφή της βάρβαρης ξενηλασίας, που παίρνουν σήμερα τα υπολείμματα του δογματισμού και της ουτοπίας, είναι μήνυμα συναγερμού και προληπτικής αντίδρασης.

Ο αντιδογματισμός υπεισέρχεται, *έκτον, και στη θρησκεία*. Διαμορφώνεται ένα κίνημα εναντίον της μεσολάβησης στην επικοινωνία με το Θεό. Γι' αυτή την επικοινωνία αποτινάσσονται δόγμα και κατεστημένες ομολογίες. Υπό το κράτος των θεολογικών δογματισμών και των κυρωτικών απειλών της ρωμαιοκαθολικής «αυθεντίας», η πίστη τείνει να ιδιωτικοποιηθεί, το πιστεύω προσωποποιείται και αποτάσσεται κάθε εξωτερική επιβολή ή μεσιτεία στην επαφή με το θείο. Δημιουργείται σχεδόν η τάση να γίνουμε όλοι αιρετικοί. Η περίφημη «εγκοσμιοποιημένη πολιτεία» του Harvey Cox δεν ανέχεται εξ' αποκαλύψεως αλήθειες και ομολογίες. Αλλά μαζί με το δογματισμό εγκαταλείπεται η τυραννία του αλαζονικού ορθολογισμού, που είχε πριν από λίγο αιχμαλωτίσει ιδιαίτερα τον προτεσταντισμό. Κατασκευάσματά του, όπως η μη θρησκευτική ερμηνεία της βίβλου του Bannhoeffer, η άρνηση της εναλλαγής του υπερφυσικού και του φυσικού του Bultmann, η προσπάθεια συμβιβασμού της θεολογίας με τη φιλοσοφία του P. Tillich, κατά τα Χαϊντεγκεριανά πρότυπα, που αντικαθιστά το Θεό με το είναι και την ιστορία με την απελευθέρωση από το φόβο του μη είναι, η θρησκεία χωρίς Θεό, όλη αυτή η ανθρωπολογική θεολογία αποτελεί τώρα παρελθόν. Η μεταφυσική κερδίζει πάλι έδαφος και η θεωρία του Barth ότι μόνο με το Θεό και δια του Θεού γνωρίζεις το Θεό, επανασυνδέει τον άνθρωπο με το Θεό, έστω και χωρίς μεσολαβητές. Αλλά και η τάση ν' αναπτύσσονται στις δυτικές κοινωνίες οι ανατολικές θρησκείες ή φιλοσοφίες καθώς και η αντικατάσταση της θρησκείας με άλλες μορφές «στήριξης» (π.χ. παραψυχολογίας, παραϊατρικής, πνευματισμούς και δαιμονολατρείες) είναι δείγματα παλινόρθωσης της μεταφυσικής.

Υπάρχει μια εξαίρεση: Περισσότερο από τα χριστιανικά δόγματα η Ορθοδοξία διατηρεί την ισορροπία του homo terreneus και του homo celestis, του ορθολογισμού και της μεταφυσικής, αλλά και δεν ακολουθεί την απομόνωση του εαυτού

μας από το Θεό. Η θέση της είναι ένα πιο μπρος βήμα από αυτή την τάση της ιδιωτικοποίησης της πίστης. Η ορθοδοξία επιμένει στην συμπροσευχή, στην κοινή συμμετοχή, στην ευχαριστιακή προσευχή, στην κοινή εκκλησιαστική και κοινωνική διακονία. Γι' αυτήν το πρόβλημα είναι ο συνάνθρωπος, ο πλησίον. «Κατά τον Ιωάννη Χρυσόστομο, «τότε το εαυτού συμφέρον ο πλησίον ζητεί, ότε το στον σκοπήσει» (Επιστολή προς Κορινθίους ομ. 24 Κεφ. 4). Αυτό σημαίνει πως της Ορθοδοξίας κύριο μέλημα είναι η αλληλεγγύη. Αυτή η αλληλεγγύη είναι εκείνη που προβλέπεται ότι θα διατηρήσει τους δεσμούς του ανθρώπου με τον άνθρωπο, αν οι προβλεπόμενες εξελίξεις ευδοκιμήσουν μετά την απόκτηση της δικής τους αυτονομίας και αυτοευθύνης. Όχι απομόνωση. Στη βασική αυτή πτυχή της χριστιανικής Ορθοδοξίας στηρίζεται ίσως η γενικότερη τάση στη διαμόρφωση νέων κοινωνικών και πολιτικών αρχών στην εξελισσόμενη κοινωνία. Η αναγνώριση και ο σεβασμός της ανθρώπινης προσωπικότητας δεν οδηγεί σε καταδιάσπαση της κοινωνίας και σε απομόνωση ή αντιδικία των ανθρώπων μεταξύ τους. Η διασυνειδησιακή σχέση των ανθρώπων προάγει μια κοινωνική ηθική, αποτέλεσμα της οποίας είναι η ψυχική σύνδεση, η συμψυχία και έτσι η διασφάλιση μεγαλύτερης κοινωνικής ενότητας και αλληλεγγύης.

Με αυτήν ακριβώς την προοπτική, η αυτονόμηση του ανθρώπου δεν θα μετατρέψει τις σχέσεις των ανθρώπων σε *homo homini lupus*, όπως ίσως συνέβαινε σε άλλες εποχές. Φυσικά θα ήταν υπερβολικό να προβλέπει κανείς ότι οι εξελίξεις αυτές, περισσότερο ίσως *plus desiderium* παρά πάντοτε πραγματική πορεία, θα υλοποιούσαν την προφητεία του Ησαΐα: «και συμβοσκηθήσεται λύκος μετ' αρνός, και πάρδαλις συναπαύσεται ερίφω, και μοσχάριον και ταύρος και λέων άμα βοσκηθήσονται, και παιδίον μικρόν άξει αυτούς».

Καθ' ο μέτρο θα πραγματοποιείται η ελπιζόμενη παλινόρθωση του ανθρώπου, τα ανθρώπινα ενδιαφέροντα θα στρέφονται περισσότερο στην πνευματική ζωή και στην ικανοποίηση από την πνευματική δημιουργία, η οικονομία θα αποκτά δευτερεύουσα ή παράλληλη προς τη διαγόηση αξία και η γνώση θα υποστεί περιορισμό της χρησιμοθηρικής επιδίωξής της για να επιζητείται περισσότερο ως προσωπικό επίτευγμα αυτοϊκανοποίησης και αυτογνωσίας.

Να συμπεράνομε από αυτό ότι τα οικονομικά προβλήματα και το βιοτικό επίπεδο των Ελλήνων παύουν να αποτελούν αντικείμενο ενδιαφέροντος και ότι φτάσαμε ήδη στο ύψος της Πλατωνικής σκέψης, όπου τα πνευματικά, ηθικά ενδιαφέροντα προηγούνται αξιολογικά των υλικών; Δεν πρόκειται περί αυτού, μολονότι ένα μέγιστο "avoir" δεν σημαίνει πάντα ένα μέγιστο "être", καθώς ορθά υποστηρίζει η Gabriel Marcel. Η στροφή που συντελείται είναι ότι οι οικονομικοί σκοποί υπηρετούνται αποτελεσματικότερα, όταν εντάσσονται στην ηθική. Είναι μια αρχή, που αποτελούσε αξίωμα για την αρχαιοελληνική συμπεριφορά και στο οποίο φαίνεται να επιστρέφει η ανθρωπότητα σήμερα, για το ατομικό, κοινωνικό και κρατικό πράττειν.

Η ηθική αυτή ζητεί κατ' ουσίαν την αναθεώρηση ορισμένων αξιών του συστήματος, που σχετίζονται με το κριτήριο των επιλογών και των ανθρωπίνων επιτυχιών, που επιβάλλουν να λαμβάνονται υπόψη και οι ανθρώπινες ανάγκες στους μη-

χανισμούς παραγωγής και διανομής του κοινωνικού προϊόντος. Ζητείται με άλλα λόγια ο εξανθρωπισμός των μηχανισμών και των σκοπών της οικονομίας. Πρόκειται για την καλούμενη *μεταοικονομία*, έργο της οποίας είναι η αποκατάσταση δικαιοσύνης στην παραγωγή και διανομή, λαμβανομένου υπόψη ότι οι απαιτήσεις δικαιοσύνης αυξάνονται ταχύτερα από την προσφορά της οικονομικής προόδου και προκαλούνται έτσι κοινωνικές εντάσεις. Προ παντός αναζητείται η γεωμετρική ισότητα.

Ελπίζεται ότι δεν θα είναι τώρα τη τεχνολογία που θα υπαγορεύει ηθική, αλλ' η ηθική θα υποτάσσει την τεχνολογία, όπως ορθά υποστήριζε η Joan Robinson (*Freedom and necessity*), ο R.L. Stivers (*The sustainable society, ethics and economic growth* (1976), J. Ellul (*The Technological society*, 1964) ο K. Popper (*The open society*) κ.λπ.

Ενώ φαινομενικά η στροφή προς τον άνθρωπο και την αυτονομία του δίνει την εντύπωση επιστροφής στον ατομικισμό, στην πραγματικότητα εισάγεται μια νέα ποιότητα στην κοινωνική ζωή. Αποκτούν προτεραιότητα το συναισθηματικό και συνειδησιακό στοιχείο στις ανθρώπινες σχέσεις, αντί της τραχύτητας των ατομικιστικών σχέσεων. «Ευδαιμονία ουκ εν ευ βροσκήμασι οικεί, ουκ εν χρυσώ· ψυχή οικητήριον δαίμονος», όπως διαπίστωνε και συμβούλευε ο Δημόκριτος. Η εξέλιξη οδηγεί όχι στην απομόνωση των ανθρώπων, αλλά στη στερεότερη σύνδεσή τους εκ των κάτω με μια νέα μορφή ηθικής αλληλεγγύης. Με την αλληλεγγύη αυτή αποκαθίσταται η κοινωνική ενότητα και η ανθρώπινη συμβίωση. Οι άνθρωποι ίσως τείνουν τώρα προς ένα διαχωρισμό μεταξύ τους από της πλευράς των εξωτερικών της στοιχείων, αλλά χωρούν προς ένα στενότερο εσωτερικό σύνδεσμο. Οι τυπικοί δεσμοί γίνονται ίσως χαλαρότεροι, αλλά δε διαμορφώνονται συνθήκες *homo homini lupus*, αφού οι ουσιαστικοί, εσωτερικοί, ψυχικοί δεσμοί γίνονται σφικτότεροι. Η ευημερία καθενός εξαρτάται από ένα μίνιμουμ ευημερίας όλων. Επί πλέον διαμορφώνονται τάσεις ενιαίας ανθρώπινης στάσης όχι πια προς ένα μονωμένο κράτος, αλλά προς την ανθρώπινη κοινωνία ως διεθνή διαχειρίστρια της ανθρώπινης μοίρας. Σφυρηλατείται έτσι ένα ανθρώπινο δικαίωμα, αναγόμενο στην καλούμενη τρίτη γενιά των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, το δικαίωμα της διανθρώπινης αλληλεγγύης. Το δικαίωμα στην ειρήνη, το δικαίωμα στην ανάπτυξη, στο περιβάλλον, στη συμμετοχή στην κοινή κληρονομιά της ανθρωπότητας, στους πόρους της γης, στις επιστημονικές γνώσεις, στις πολιτισμικές παραδόσεις, δικαίωμα σε βοήθεια σε περίπτωση φυσικών καταστροφών. Ανεξαρτήτως του γεγονότος ότι το δικαίωμα αυτό, ασκούμενο ως κοινωνική λειτουργία, ανταποκρίνεται στο κοινό συμφέρον, στο συμφέρον της ανθρώπινης επιβίωσης, έχει ως βάση τον ανθρωπισμό, προς τον οποίο, όπως ειπώθηκε, φαίνεται να στρέφεται η παγκόσμια κοινωνία σήμερα. Έχει σχέση προς τον εξαναγκασμό, όποια σχέση έχει η ηθική με το δίκαιο. Ευχή θα είναι αυτή η ηθική κατάσταση της ανθρωπότητας να εξοπλισθεί με καταναγκασμό, που θα απορρέει όχι από τη δύναμη μιας εξουσίας, αλλά από τη δύναμη της συνείδησης.

Είναι όσα προαναπύχθηκαν ευσεβείς πόθοι, όταν βλέπομε την οξύτητα των κοινωνικών αντιθέσεων και τις πολύμορφες συγκρούσεις και τις ανταγωνιστικές τάσεις σ' όλους τους τομείς του δημοσίου βίου; Μπορεί. Αλλά κανείς δε μπορεί να

μας αφαιρέσει τη διαίσθηση και την αισιοδοξία. Και η αισιοδοξία σημαίνει θέληση. Ο άνθρωπος είναι το μέλλον του ανθρώπου. Επιτρέψτε μου να τελειώσω με τον Αριστοτέλη:

«Ἐλπίς ἐστίν ἐγρηγορότων ἐνύπνιον».

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
ΒΟΥΛΕΥΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ